

УДК 159.943

Мозговий Г.О., заступник начальника факультету післядипломної освіти УЦЗУ

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ ОСОБИСТОСТІ

У статті визначається необхідність вивчення соціально-психологічних чинників сприяючих або перешкоджаючих успішному професійному самовизначенню дорослих, включених в повторний вибір професії.

Ключові слова: професійне самовизначення, професійне становлення.

Постановка проблеми. В даний час зміни в економічному, політичному і суспільному житті відбуваються так стрімко, що питання вибору професії стає не тільки перед традиційною соціальною групою старшокласників, але й перед іншими соціальними групами. У зв'язку з цим, вибір професії став серйозною соціальною проблемою, оскільки незавершеність професійного самовизначення, розтягнутість цього процесу в часі у багатьох випадках стає причиною недостатньої задоволеності частини людей своєю професією, а отже, і текучості кадрів, яка в умовах дефіциту робочих рук завдає чималого збитку економіці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням професійного самовизначення особистості присвятили свої соціально-психологічні і психолого-педагогічні дослідження багато авторів (Л.І. Божовіч, С.А. Боровікова, Ю.П. Вавілов, Е.І. Головаха, Ю.М. Забродін, Е.Ф. Зеер, Е.А. Клімов, І.С. Кон, Е.І. Кондаков, Л.М. Мітіна, Е.Н. Процицкая, Н.С. Пряжников, А.К. Осніцкий, П.А. Шавір і інш.). Проте в їх роботах дана проблема достатньо широко і детально розглядається стосовно соціальної групи старшокласників, що знаходяться у ситуації вимушеного життєвого вибору професії. Дорослі відносяться до іншої соціальної групи, що абсолютно міняє ситуацію вибору професії і вимагає від вчених іншого соціально-психологічного осмислення професійного самовизначення.

Проблема зміни професії у вітчизняній науці представлена дослідженнями професійної мобільності, при цьому увага акцентується лише на вивченні зовнішніх (соціальних) і внутрішніх (психологіч-

них) чинників, обумовлюючих перехід з однієї сфери в іншу [3, 4, 5, 6, 8, 10].

На теперішній час існує суперечність між необхідністю для сучасної людини неодноразово здійснювати ряд професійних виборів і недостатнім вивченням чинників, обумовлюючих успішність професійних переміщень, зокрема, зв'язку соціально-психологічних чинників і соціально-психологічного типу особистості. Прагнення знайти шлях вирішення даної суперечності й визначило проблему нашого дослідження.

Виклад основного матеріалу. Методологічні основи психологічного підходу до проблеми самовизначення були закладені С.Л. Рубінштейном. Проблема самовизначення у С.Л. Рубінштейна не може бути вирішена у відриві від проблеми взаємовідношення людини з навколишнім світом, оскільки відношення людини до самої себе, що є ключовим моментом в розумінні феномена самовизначення, у значній мірі залежить від її відношення до тих, хто її оточують [8].

Підхід, намічений С.Л. Рубінштейном, розвиває в своїх роботах К.А. Абульханова-Славська [1]. Самовизначення - це самовизначення по відношенню до свого життя, як визначення самим суб'єктом свого «способу життя»[1]. У своїх роботах М.А. Гинзбург під самовизначенням розуміє самостійний вибір людиною ціннісних орієнтирів, побудова нею свого власного життя, отримання нею внутрішньої цілісності і адекватної позиції в суспільстві [2].

У результаті індивідуального самовизначення люди відрізняються один від одного тим, що саме вони вважають цінним, що саме вони називають сенсом свого життя, цілями, які вони для себе ставлять, і засобами, які вибирають. У результаті соціального самовизначення люди відрізняються один від одного спектром тих груп, членами яких себе визначають, а усередині однієї групи — мірою включеності в неї, перспективами і цілями, які для неї визначають, і способами їх досягнення [3].

Проблема професійного самовизначення особистості належить до соціально-психологічних і педагогічних проблем, що активно розробляються. Велика увага до даної проблеми пояснюється тим, що — це ключова проблема психології професійного становлення особистості, в якій професійне самовизначення розглядається, з одного боку, як «ядро», найбільш значущий компонент професійного розвитку людини, з іншого - як критерій одного з етапів цього процесу.

Таким чином, професійне самовизначення розглядається в психології як невід'ємний і істотний компонент професійного становлення особистості. Розглядаючи це поняття, Е.Ф.Зеер дає наступне визначення: «Професійне становлення - це продуктивний процес розвитку і саморозвитку особистості, освоєння і самопроекування професійно орієнтованих видів діяльності, визначення свого місця у світі професій, реалізація себе у професії і саме актуалізація свого потенціалу для досягнення вершин професіоналізму» [5].

Процес професіоналізації - це шлях становлення професіонала. Він включає: вибір людиною професії з урахуванням своїх власних можливостей; освоєння правил і норм професії; формування і усвідомлення себе як професіонала; збагачення досвіду професії за рахунок особистого внеску, розвиток своєї особистості засобами професії і інш. [9].

Сучасні дослідження професійного становлення особистості ведуться на основі особистісно-діяльнісного підходу, що враховує єдність мотиваційно-потребносною й операційно-технічної сфер учбово-професійної і власне професійної діяльності. Беручи участь спочатку в учбово-професійній, а потім і в професійній діяльності, індивід не тільки набуває адекватних уявлень про свою професію і про власні можливості, але й активно розвиває їх. Формуючись як суб'єкт професійної діяльності, і формуючи відношення до себе як до діяча, він розвивається як особистість. Отже, професійне становлення - це одна з форм розвитку особистості і воно є складовою частиною загального розвитку особистості [5].

Таким чином, професійне становлення є достатньо складним, тривалим, вельми рухомим процесом, у якому виразно виділяються стадії або періоди професійного розвитку людини. Розглянемо ці стадії, які характерні також і для професійного самовизначення.

Один з перших вітчизняних психологів, що глибоко дослідив проблему професійного становлення особистості, Т.В.Кудрявцев як критерії виділення стадій вибрав відношення особистості до професії і рівень виконання діяльності. Він виділив чотири стадії:

- 1) виникнення і формування професійних намірів;
- 2) професійне навчання і підготовку до професійної діяльності;
- 3) входження в професію, активне її освоєння і знаходження себе у виробничому колективі;
- 4) повну реалізацію особистості в професійній праці [7].

Як критерій виділення етапів становлення професіонала А.К. Маркова вибрала рівні професіоналізму особистості. Вона виділяє п'ять рівнів і дев'ять етапів:

- 1) допрофесіоналізм включає етап первинного ознайомлення з професією;
- 2) професіоналізм складається з трьох етапів: адаптації до професії, самоактуалізації в ній і вільного володіння професією у формі майстерності;
- 3) суперпрофесіоналізм також складається з трьох етапів: вільного володіння професією у формі творчості, оволодіння поряд суміжних професій, творчого самопроекування себе як особистості;
- 4) непрофесіоналізм — виконання праці за професійно спотвореними нормами на тлі деформації особистості;
- 5) післяпрофесіоналізм — завершення професійної діяльності [8].

Найбільш поширеною є професійно орієнтована періодизація Е.А.Клімова, який в професійному становленні виділяє наступні періоди [6]:

- 1) оптація - період вибору професії в учбово-професійному закладі;
- 2) адаптація - входження в професію і звикання до неї;
- 3) фаза інтернала - придбання професійного досвіду;
- 4) майстерність - кваліфіковане виконання трудової діяльності;
- 5) фаза авторитету - досягнення професіоналом високої кваліфікації;
- 6) наставництво - передача професіоналом свого досвіду.

Основою для виділення стадій професійного становлення Э.Ф. Зеер взяв соціальну ситуацію і рівень реалізації професійної діяльності [5]:

- 1) перша, початкова стадія - зародження професійно орієнтованих інтересів і схильностей у дітей під впливом родичів, вчителів, сюжетно-ролевих ігор і учбових предметів (0-12 років);
- 2) потім слідує стадія формування професійних намірів (12-16), яка завершується усвідомленням, бажанням, а іноді і вимушеним вибором професії. Ця стадія в становленні особистості одержала назву оптації;
- 3) наступна стадія - професійна підготовка (16-23) починається з надходження у професійний учбовий заклад (професійне училище,

технікум, вуз). Тривалість стадії професійної підготовки залежить від типу учбового закладу, а у разі надходження на роботу

відразу після закінчення школи її тривалість може бути значно скорочена (до одного-двох місяців);

4) після закінчення учбового закладу настає стадія професійної адаптації (18-25). Провідною діяльністю стає професійна. Професійна активність особистості на цій стадії різко зростає. Вона направлена на соціально-професійну адаптацію, освоєння системи взаємовідношень у колективі, новій соціальній ролі, придбання професійного досвіду і самостійне виконання професійної праці. Частина молодих людей в цьому віці починають відчувати психологічний дискомфорт, обумовлений відсутністю реальних професійних досягнень, невизначеністю перспектив кар'єри. Ревізія професійного життя ініціює визначення нових життєво значущих цілей. Перерахуємо деякі з них: вдосконалення і підвищення професійної кваліфікації; ініціація підвищення на посаді і зміна роботи; вибір суміжної спеціальності або нової професії.

5) у міру освоєння професії особистість все більше занурюється у професійне середовище. Стабілізація професійної діяльності призводить до формування нової системи відносин особистості до навколишньої дійсності і до самої себе. Наступає стадія первинної професіоналізації і становлення фахівця. Проте для багатьох молодих людей до 30 років знов актуальною стає проблема професійного самовизначення. Можливі два шляхи: або утвердження себе у вибраній професії і становлення як професіонала, або професійна міграція, що означає зміну місця роботи або професії;

6) подальше підвищення кваліфікації, індивідуалізація технологій виконання діяльності, вироблення власної професійної позиції, висока якість і продуктивність праці приводять до переходу особистості на другий рівень професіоналізації, на якому відбувається становлення професіонала;

7) частина працівників, що володіють творчими потенціями, розвинутою потребою в самоздійсненні і самореалізації, переходить на наступну стадію - професійної майстерності і становлення акме-професіоналів. Для неї характерні висока творча і соціальна активність особистості, продуктивний рівень виконання професійної діяльності. Досягнення вершин професіоналізму (акме) - свідомство того,

що особистість відбулася [5].

З короткого аналізу періодизацій професійного становлення особистості виходить, що, не дивлячись на різні критерії і підстави диференціації цього процесу, всі автори виділяють приблизно однакові стадії. Ці стадії пов'язані з етапами загального вікового розвитку, запропонованими в класифікаціях загальної і вікової психології Б.Г. Ананьєєвим. Істотним є те, що зміна одних стадій процесу професійного становлення іншими не завжди жорстко прив'язана до визначеного вікового етапу або біографічного періоду, а швидше відображає психологічний вік розвитку і зрілості людини. На різних стадіях професійного самовизначення особистості змінюється місце образу «Я — професіонала» і образу «Я - концепції», і проблема їх співвідношення між собою є проблема, що стосується як професійного, так і життєвого самовизначення [7]. Кожна стадія має свої специфічні цілі і завдання.

У даній роботі вивчається професійне самовизначення дорослих, тому нам ближчі періодизації Дж. Сьюпера і Э.Ф. Зеєра, оскільки вони змістовніше розглядали зрілий вік, завдання професійного розвитку, а також соціальну ситуацію, сприяючу професійному розвитку.

Всі вищеперелічені автори відзначають, що після закінчення професійного учбового закладу наступає нова стадія, пов'язана з пошуком можливості виконувати бажану роботу, просуванням по кар'єрних сходах, або виникає незадоволеність своєю професійною діяльністю.

Перехід від однієї стадії професійного становлення до іншої означає зміну соціальної ситуації, зміну змісту провідної діяльності, освоєння або привласнення нової соціальної ролі і професійної поведінки, а також перебудову особистості. Всі ці зміни не можуть не викликати у особистості психічної напруженості. Перехід від однієї стадії до іншої породжує суб'єктивні і об'єктивні труднощі, міжособистісні і внутрішньоособистісні конфлікти. Можна стверджувати, що зміна стадій ініціює нормативні кризи професійного розвитку особистості [5]. Психологічно найбільш важкими моментами стають саме моменти переходу між різними соціальними інститутами, тобто ланками загальноосвітньої, професійної шкіл і сферою професійної праці [4].

Особливу роль у професійному самовизначенні відіграють внутрішньоособистісні конфлікти професійного становлення особистості. У ряді типових психологічних проблем, що породжують внутріш-

ньоособистісні конфлікти професійного самовизначення і що виявляються на стадіях професійної підготовки, адаптації, професіоналізму і майстерності Э.Ф. Зеер виділяє наступні:

- 1) розузгодження ідеального і реального образу професії і самооцінки: «Я - реального», «Я - можливого» і «Я - деформованого»;
- 2) невідповідність професійної кваліфікації рівню домагань у сфері кар'єри, матеріального і морального заохочення;
- 3) неправильний, вимушений вибір професії, місця роботи і посади;
- 4) суперечності між усвідомлюваними і неусвідомлюваними складовими професійної свідомості [5].

Внутрішньоособистісні конфлікти на відміну від міжособистісних людиною не завжди усвідомлюються. Вирішення внутрішньоособистісного конфлікту в процесі професійного самовизначення вимагає високої психологічної компетентності, і це не завжди під силу самій людині. Способи вирішення внутрішньоособистісних конфліктів залежать від характеру суперечностей, розузгоджень, що виникають у процесі професійного розвитку людини [5].

Таким чином, подолання внутрішньоособистісних конфліктів можливо шляхом розвитку психологічної компетентності, розробки альтернативних сценаріїв професійного життя, підвищення професійної активності, створення оптимістичної професійної перспективи, посилення «авторства» свого професійного життя, визначення нових сенсів професійної діяльності, узгодження амбівалентних установок відносин, постійного підвищення своєї кваліфікації, зниження рівня домагань, самозбереження професійної цілісності особистості, передбачення можливих труднощів і втрат, зміни професії, попередження можливих деформацій, криз і інш.

Кризи професійного розвитку особистості співпадають з кризами вікового розвитку. Розглянемо деякі шляхи розв'язання кризи професійного розвитку людини у віці 30 років, запропоновані Дж. Сьюпером:

- припинення професійного зростання - стабілізація на досягнутому рівні, обмеження професійних домагань і зсування основних орієнтирів в інші сфери життя;
- зміцнення однієї із сторін професійної діяльності - вибір одного з найбільш успішних професійних напрямів і підвищення кваліфікації без виходу за його вузькі рамки;

- конструктивне вирішення - професіонал знаходить нові шляхи розвитку, що приводять до виходу на якісно інший, вищий професійний рівень;

- деструктивне вирішення - зрив, що виражається в конфліктах, зміні роботи, спробі почати все спочатку [10, 11].

Шляхи проходження кризи в зрілому віці роблять істотний вплив і на подальший розвиток особистості професіонала. За даними соціального опиту до 50% працівників міняють протягом трудового життя профіль своїх професій, тобто послідовність стадій порушується. В умовах безробіття людина вимушена повторювати окремі стадії унаслідок знов виникаючих проблем професійного самовизначення, професійної перепідготовки, адаптації до нової професії і нового професійного колективу.

Завершуючи аналіз самовизначення особистості на різних стадіях професійного становлення, підкреслимо, що професійне самовизначення - це не просто вибір професії або альтернативних сценаріїв професійного життя, а своєрідний творчий процес розвитку особистості. Самовизначення може бути адекватним професійно важливої проблемі - і тоді відбувається розвиток особистості, а може бути і неадекватним - тоді воно породжує внутрішній конфлікт, активізуючи захисні механізми замість процесів розвитку.

Висновки. Таким чином, дослідження основних закономірностей професійного самовизначення показало, що на нього впливають соціально-економічні умови, міжособистісні відносини в професійному або учбовому колективі, професійний розвиток, вікові і професійні кризи. Але провідне значення в професійному самовизначенні належить самій особистості, її активності, її потребі в саморозвитку і самоактуалізації. У зв'язку з цим сукупність економічних і соціально-психологічних реалій може визначити неблагополучний або навіть кризовий характер професійного самовизначення. Проте дослідження професійного самовизначення дорослих у ситуації повторного вибору професії, а також соціально-психологічних чинників, спонукаючих і впливаючих на повторний вибір професії, представляються нам недостатніми.

Все вищевикладене визначає необхідність вивчення соціально-психологічних чинників сприяючих або перешкоджаючих успішному професійному самовизначенню дорослих, включених в повторний вибір професії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни: Монография.- М.: Мысль, 1991 – 247 с.
2. Гинзбург М.Р. Психология личностного самоопределения: Автореф. дис. док. наук. - Москва, 1996.- 60 с.
3. Гудзовская А.А. Социально-психологическое исследование становления социальной зрелости. Автореф. дис. канд. психол. наук. - Самара, 1998. -24 с.
4. Забродин Ю.М. Психология личности и управление человеческими ресурсами: Монография. - М.: Финстатинформ, 2002. - 360 с.
5. Зеер Э.Ф. Психология профессий: Учебное пособие для студентов вузов.
- 2-е изд., перераб., доп. - М.: Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2003. - 336 с.
6. Климов Е. А. Психология профессионального самоопределения: Монография. - Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. - 509 с.
7. Кудрявцев Т.В., Шегунова В.Ю. Психологический анализ динамики профессионального самоопределения личности// Вопросы психологии. -1983.-№2.-С. 51-59
8. Рубинштейн С.Л. О работе центральной лаборатории по профконсультации и профподбору // Вестник МГУ, - 1987. -№3.-С. 50-54
9. Фарманова Е.Н. Психологические особенности профессионального становления личности выпускников средне-специальных образовательных учреждений. Автореф. дис. канд. психол. наук. - М., 2002. - 24 с.
10. Super D. E. Theory of vocational development. - J. Amer. Phsychology. -1953.-N5.-P.8-9
11. Super D.E. Self-realization through the work and leisure roles// Educational and vocational guidance. - 1985. - № 43. - P. 1-8